

ՀԱՅՅԵՐԸՆ ԳՐՔԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ՌՈՒՍԱՀԱՅՏԵՐԻ ՍԷՋ 1891 Թ.

(Պաշտօնական տեղեկությունների վրա հիմնած ¹⁾)

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՔԱՐԵԱՆԻ

Նախքան հայերէն գրքերին անցնելը ասելովք չէր լինի բերել աստեղ Ռուսաստանում 1891 թւում հրատարակած գրքերի հաշիւը.

Ռուսաստանում, բացի Ֆինլանդիայից, հրատարակել է 9.053 գիրք 29,105,959 օրինակով, որից ուսանել է 6.588 (22,918,105 օրինակ) և ալ լեզուներով՝ 2.465 գիրք (6,187,854). Այդ 2.465 գրքից 840-ը՝ 2,212,618 օրինակ լեհերէն է եղել, լատիւ ըստ կարգի՝ գերմաներէն, եբրայերէն, լատիներէն, էստոներէն, ապա հայերէն 132 գիրք, 179,918 օրինակով ²⁾.

Նախորդ 90 թւին ամբողջ Ռուսաստանում, բացի Ֆինլանդիան, հրատարակել է 8638 գիրք, որից հայերէն 102 հատ, և դարձեալ հայերը բռնել են 7-րդ տեղը (տես Суворова-ի Рус. календарь-ը), ուրիմն անցեալ 91 թւականին հայերէնի թիւը շատացել է 50-ով.

Բայց հարկաւոր են բացատրութիւններ. ընթերցողը թող առաջուց չ'ուրախանալ տեսնելով թէն շատ համեստ, բայց և անպէս նշանաւոր

¹⁾ Списокъ изданій вышедшихъ въ Россіи въ 1891 г. Перепеч. изъ Прав. Вѣстника.

²⁾ Պր. Ն. Պաւլենկովը (Истор. Вѣст. 6 кн. 1892 г.) հայերէն գրքերի թիւը հաշուում է 139 (ուրիմն 7-ով մնալից ասել), 192,922 օրինակով. Աստեղ պարտնը սխալւում է, մասամբ իւր մեղով (օրինակ նա գրում է «Եւթիսածնում հրատարակել է վրացերէն Լեւոնտովի հրատարակութիւնը, որը չը գիտնէր որտեղից է վերցրել, մասամբ սխալ հաղորդած պաշտօնական տեղեկութիւնների շնորհիւ, օր. պ. А. Т.-ի հուշում հրատարակած Семейная сцена-ն, պ. Сторожилов-ի Баку и его окрестности և ալլն մտքած է հայերէնի հաշուում (տես Спис. Изд. вып. въ Россіи въ 1891 г.).

132 թիւը, 200,000 օրինակով: Այս թիւը ինքն ըստ ինքեան նշանակութիւն չունին, կամ, եթէ կամենաք, ալնքան, որքան մեր մի թերթի հաշած ոչ աւել, ոչ պակաս 133 (!) հալ մատենագիրները... Թիւը պէտք է ենթարկել անալիզի, կամ, ինչպէս ն. Միսապուսիկի մի անգամ սրամիտ նկատեց, լոգիկական օպերացիալի. ինկատի ունեցէք որ պատշաճական տեղեկութիւններում ամեն մէկ տպագրած կամ կադմած թղթի կտոր—գիրք է հաշում, բայց ի հարկէ գրանցից քիչերն են դառնում գրականութեան սեպհականութիւնը:

Ահա ինչպէս են դասաւորուած ալը 132 գրքերը 179,918 օրինակով

10 հատ օրացոյց. 19,200 օր.

8 " ակնալ գրքեր (ոչ գրական ըովանդակութեամբ) . . . 5,800 "

3 հատ արբէնարան 3,200 "

Դասագրքեր՝

3 հատ թարգմանութեան. 6,000 "

3 " կրօնի 13,850 "

5 " հալոց լեզուի. 17,200 "

1 " պատմական. 800 "

33 գիրք

66,050 օր.

Հանելով 132 ից ալ 33-ը մնում է 99 գիրք զուտ գրական ըովանդակութեամբ, Բայց եթէ նոր գրքեր չը հաշենք հեղինակութիւնների նոր տպագրութիւնները. օրինակ պ. Ղ. Աղալեանցի «Անահիտ», Մաղաթեանի «Կրթ-կրթ», հանգուցեալ Պարոնեանի «Ձոջերը», «Մուրացկանները», «Սիկարը», չը հաշենք Կարամզինի չարաբաղդ «Լիզա»-ի մէկ թարգմանութիւնը (կալ երկուրը), ապա աչքի առաջ ունենալով որ ալս հաշումն են պ. Բարխուդարեանի «Հանդէսը» և նրանից 4 արտատպածքը (Լէօի «Մհերը», պ. Աղալեանի «Մի երեսը», Լերմօնտովի «Մասկարադը», «Արեւիկան զրուցը») առանձին-առանձին, ուրեմն 11 գիրք, որ նոր չեն մեր գրականութեան համար, կը ստանանք 88 գիրք, չը քննելով նրանց ներքին բովանդակութիւնը, որ դարձել են ընթերցողի սեպհականութիւն կամ 1 օրով, կամ շատ տարիներով կամ որոնց չերևալը աւելի օգտակար կը լինէր, թէ ընթերցողի թէ հեղինակ թարգմանչի համար. օր. «Հետաքրքիր աղջիկը» Ս. Ամիրեանի (?), Գարշինի պլանդակած «Չորս օրը», «Հովի հարսը», «Աղարադատ աղջիկը», «Անոջ դուրթիւնը» և շատ ուրիշներ... Բայց թող մնան 99 գիրքը, առանց կրիտիկալի. դրա բաժանուած են այսպէս.

Բելլետրիստիկա՝ վէպեր, պիեսներ և ալլն 77 հատ 89,300 օր.

Գիւղատնտեսական. 1 " 1,200 "

Ժողովրդագրական 2 " 1,800 "

Ժողովածուներ («Արաքս», «Հանդէտ»)	2	»	1,120	»
Գիտնական (ժողովրդականացրած)	3	»	4,200	»
Այլ և այլ ճիւղեր՝ պատմական, հրապարակախօսական.	14	»	16,248	»

99 հատ 113,868 օր.

Այժմ վերցնենք ամենանշանաւոր ճիւղը՝ բնկետրիատրիկան, որ կազմում է գրեթէ 77% զուտ գրական գրքերի, Դրանցից՝

Խնքնուրոյն են. 34 հատ 44%

Թարգմանած՝

Ռուսերէնից ¹⁾ 30 » 38,6%

Գերմաներէնից 8 » 10,4%

Ֆրանսերէնից 2 » 2,7%

Անգլատ (չի երեւում ինքնուրոյն թէ

թարգմանական), 3 » 3,9% ²⁾

Ուրեմն վիպական գրած քննարկից 44% ինքնուրոյն են, 51% թարգմանութիւններ, 4% անորոշ: Անցնենք օրինակներ ջանաւորութեանը (դարձեալ վիպականի համար). ամեն մէկ գիրք միջին թւով տպագրւում է 1160 օրինակ, maximum 6,000 (եղակի օրինակ բոլոր 132 գրքերի մէջ, այն էլ in 16°—24 երեսանոց գրքով), minimum 150 օր. (չստ սակաւ).

Վիպական-բնկետրիատրիկական գրած քննարկ տպագրւում են in 16° (16-ածալ) և in 8°, 77 գրքից in 16°—18 գիրք, in 8°—59 գիրք: Եթէ դասաւորենք գրքերը երեւոյն երի թւով կը ստանանք.

16-ածալ՝

13 գիրք (18 գրքից ուրեմն 72%) միջին թւով ոչ աւել 30 երեսից (միայն մէկը՝ 57 երեսից, իսկ 4 գիրք 16-ական երես ունեն),

3 » (» » » 16%) 108 եր. (բոլորը թարգմանութ.),

¹⁾ Կան գրքեր, որոնք թէև ռուսերէնից թարգմանած, եւրոպական ծագում ունեն (չնդերէնից, ֆրանսերէնից, գերմ.), ալիպիսինքը ես դարձեալ ռուսերէնից եմ հաշւում. դա ինքն ըստ ինքեան հետաքրքիր է, թէ առաւել ո՞ր լեզուն է տարածւած մեր մէջ:

(Խմանալը թէ մեր մէջ օտար լեզուներից ո՞րն է ամենից շատ տարածւած, լօղւածի նպատամբ միայն կողմնակի հետաքրքրութիւն կարող է ներկայացնել. աւելի կարևոր է իմանալը թէ թարգմանւած գրքերը ո՞ր ազգերի գրականութիւնից են. Նկատ. Խմբագրութեան):

²⁾ Դէպքից օգուտ քաղելով ես ես նկատեմ որ մեր թարգմանիչները և գրողները շտապում են խոշոր տառերով տպել իրանց ազգանունը, բոլորովին անլորդ համարելով լատներ՝ թարգմանութիւն է, ինքնուրոյն է, ինչ է, օր. մէկ անգամ լիշտ «Հետաքրքիր աղջիկը», «Ոճրագործի ընտանիքը» էմիլ Զէր Գրիգորեանցի (?) և այլն. պէտք է պահպանել լատնի գրական քաղաքավարութիւնը...

1 գիրք 235 երեսից (թարգմ.) և մէկ գիրք 485 երես (Աէօի «Յիշողութիւնները»):

8-ածալ՝		միջին թափ ոչ աւել քան՝	
Մինչև 50 երես՝	26 գիրք (59 գրքից 45%)	32 եր.	
50—100 » 16 »	(59—26,5%)	72 »	
100—200 » 13 »	(59—22%)	140 »	
300—400 » 2 »		382 (1-ը ինքն. միւսը թարգմ.)	
500—600 » 2 »		553 (մէկը թարգմանութիւն):	

Եթէ վերցնենք առաջին երեք թւերը (in 8°), որպէս սովորական երևոյթ, (քանի որ վերջի երկուսը գրեթէ բացառութիւն են), մենք կը տեսնենք որ մեր վէպերի մեծ մասը (92%) չի անցնում 70 երեսից, իսկ ալդ 92%-ից 43% կազմում են 2 տպագրական թերթից բաղկացած գրքեր...

Նկատելու է որ վէպերը մեծ մասամբ արտատպւած են զանազան պարբերական հրատարակութիւններից ¹⁾:

Բոլոր գրքերի (132) տպագրութեան մասնակցել են հալարեմակ 9 քաղաքներ 15 տպարաններով:

Թիֆլիսը տպագրել է . . . 89 գիրք, ուրեմն 67,4%:

Տպարաններ՝ քանի գիրք

Արօր-Նազարեանց. 28

Ռոտինեանց 21

Վարդանեանց 17

Մարտիրոսեանց. 13

Շարաձէ 10

5 տպարան

89 գիրք

Մոսկւան (միայն Բարխ. տպ.) 17 հատ 15%:

Շուշին՝ 11 հատ 8,3%:

այն է՝ Հալ. Հոգ. Տեսչ. տպ. 3 գիրք

Մ. Յակոբեանի » 8 »

Պետերբուրգը (Սկորոխոգովի տպարան) . . . 5 հատ 3,8%:

Երևանը. 3 » 2,3%:

(Երկու տպարան՝ Տէր-Գրիգորեանցի և Գուլամիրեանցի)

Ալէքսանդրապոլը, Ախալց., Նոր-Նախիջ. երկու-երկու գիրք 1,5%:

Բազում 1 հատ (այն էլ ոչ գրական բովանդակ.) 0,8%:

Վերջին նկատողութիւն. բեռնորոտիկական գրքերը ևս չը բաժա-

¹⁾ Զը լինէին ալդ պարբերական հրատարակութիւնները, առանձին տպագրւած վէպերի մի մեծ մասը հաւանականօրէն լուս չը պիտի տեսնէին, գոնէ ոչ ալդ ժամանակամիջոցում:

նեցի՝ մանկական, ժողովրդական և ինտելիգենտների համար նշանա-
նակաժ, քանի որ այդ տեսակ բաժանում անկալուն կը լինէր, և որ զլիս-
ւորն է, գրքերը ձեռիս տակը չը կալս վիշդութիւնս կարող էր խաբել:

Ալժմ անենք մեր եղրակացութիւնը. թերը ընթերցողի առաջ են,
նա կարող է ստուգել մեր ասելիքը. Նախ և առաջ զարմացնում է գիւ-
ղատնտեսական գրքերի գրեթէ կատարեալ բացակայութիւնը (մէկ ձեռքը
ծափ չի տալ...), մինչդեռ լրագրական ամեն մի թղթակցից կը լսէք գան-
դատներ թէ գիւղացին նահապետական արօրով է մշակում հողը, շերամաբու-
ծութիւնը ընկած է, բամբակը վատ տեսակի է... Ի հարկէ ոչ ոք չի սպա-
սում որ գրքերով պակասութիւնները կը վերանան իսպառ. բայց և՛ գըր-
քերը նպաստում են դրան, որի բաղմաթիւ վկայութիւններ կարելի է
գտնել օրինակ ուսու ժողովրդական գրականութեան վերաբերեալ
գրածքներում (Ռուբակինի, Պրուգալինի, Աբրամովի, Զոլոտորեւի և այլն):

Նոյն բացակայութիւնը և՛ գիտնական մասերում... Ես պատեղ առե-
լորդ եմ համարում կրկնել ծաւթմած ճշմարտութիւնը, թէ ընթերցող դա-
սակարգի ձեռք պիտի տալ գրքեր, որոնք մաքրելով նրա աշխար-
հալեցողութիւնը, լաւնացնեն նրա հորիզոնը, տան նրա ձեռքը
միակ զէնքը իւր գոչութեան կռիւը խելացի, իմացական
դարձնելու համար. Ըստ երևութին այդ միտքը ծանօթ է բոլորին,
բայց չեմ ասիլ նաև նրա իմաստը, էութիւնը:

Այս հարցի մի կողմը շօշափենք, քանի որ քիչ ուշադրութիւն են
դարձնում առհասարակ. Նի՞թէ մենք ցանկանում ենք ժառանգել եւրոպա-
կան մտքի պտուղները, սեպականացնել նրան, մի խօսքով դառնալ Ասիա-
լում եւրոպական կուլտուրայի avantgarde ¹⁾, մենք ի հարկէ բաւականա-
նալ չենք կարող զանազան վէպերի, պիեսների թարգմանութիւններով.
Թող դրանց հեղինակները լինեն Դիկկենս և Շեքսպիր, Տոլստոյ և Օստրով-
սկիւ... Մենք պիտի ծանօթանանք եւրոպական գիտութեան, եւրոպական
մտածողների հետ... Դժբաղդաբար այդ ծանօթութիւնն առաջ ժմ ան-
կարելի է. մեր ընթերցող դասը (խօսքս միայն հալեցրէն իմացող-
ների մասին է) զուրկ է ամենատարրական գիտնական պատրաստութիւ-
նից. Ո՞վ գիտէ, գուցէ այդ է պատճառը որ մեր սակաւաթիւ թարգմա-
նիչները չեն վստահանում լուրջ գրածքներ թարգմանելու, և եթէ կալ
մի հատ մի կենտ աշխատութիւն, նա էլ հազիւ օգուտ բերէ, քանի

¹⁾ Յիշէք проф. Веселовский ի խօսքերը հալ գրականութեան մասին,
որ մենք լիովին ընդունեցինք, բայց հասկացանք նրա ծանրու-
թիւնը, մեր վրա դրած լատնի պարտականութիւնները...

որ հիմնաքարը անկատ է մնում ընթերցողի համար... Հալ ուսումնա-
րանը, գէթ ալթմանը, չէ տալիս ալդ պատրաստութիւնը և իր կոչումը
լուրջ հասկացող հալ գրողի համար բացում է լալն ասպարէզ... Առաջի
անգամից պիտի տալ ժողովրդական-գիտնական գրւածքներ, որ մի կողմից
հող կը պատրաստեն եւրոպական մտքի՝ մեր ծանօթութեանը համար, մի-
ջող կը տան հալ գրողին իւր մտքերը արտապատել՝ աւելի պատճառաբա-
նած, աւելի ֆակտաւոր կերպով, միւս կողմից զարկ կը տան մեր աղքատ
թող գրական լեզւին, հարստացնելով նոր մտքերով, կեանքի հրաւի-
րելով զանազան բառեր, դարձաւորներ, որոնք գոյութիւն ունեն ալս կամ
ալն գաւառաբարբառում և շանս ունին, չաղթող դուրս գալով
գոյութեան կուլից, դառնալ ընդհանուր գրական լեզուի
սեպհականութիւն...

Անցնենք ալթմ վիպական բաժնին. ընթերցողը նկատեց, երեւի, թէ
ինչ դարձուցի տոկոս են կազմում բարակ գրքերը, դրանք ինքն ըստ
ինքեան հէնց իրանց ծաւալով վիճակած են ալսոր վաղը մեռնելու, ի հարկէ
եթէ ծնունդ չեն հանճարեղ մտքի... Բալց դա թող մի կողմ. վիշենք որ
դրանց մեծամասնութիւնը նշանակած է ժողովրդի համար, որ չի կարող
ուրբիներ տալ ընթերցանութեան գրքին: Մենք տեսանք թէ ինչ նշա-
նաւոր % են կազմում թարգմանութիւնները (51% 53%), Ո՞վ և ինչ է
թարգմանում. մեծագոյն մասը ՇՆ ԾՈՐՅ, ՇՆ ՇՈՇԵՆԵՅ, առանց ամենաթող
մտքի կոնտրոլի, ինչ ընկնում է թարգմանչի ձեռը՝ ալն էլ թարգմանում
է. ալդ ալտի համար մենք պարտական ենք մեր տնայ թարգմանիչներին,
որոնց իշտա՜ն զարգանալուն քիչ չէ նպատակ մեր մամուլը...

Ո՞չ, անցեալ 1891 թւին մեր գրականութիւնը չի հարստացել 88
գրքով, ալ միայն մի երկու տասնեակ գրքերով, որ ընթերցողը ողջունել է
ուրախ սրտով: Ինքնուրոյն վիպական գրւածքներից՝

Լէօի «Ճանապարհորդական վիշտութիւններ» հատ. I, Նամակների
վէպիկները (ալթմ մի գրքում ամփոփած), Արծրունու Էւելինան, Վ. Փա-
փազեանի ժողովածուի I հատ., Մանուէլեանի «Չաւաբիների Արշաւանքը»,
տիկին Մ. Մարիսեանի «Հեղինէ» վէպը:

Թարգմանած գրքերի մէջ Էփի Լուսադիմինի «Ցեցը» (Ուլդա), Լերմոն-
տովի Դեի երկ. տպագրութիւնը (թարգմ. Սադաթեանի), Դողէն, Իբաէնի
Շտովանը:

Մնացած մասերում. Տէր-Գրիգորեանի «Բժշկարանը», Նաւասարդեանի
«Հէքիթները». պատմական բաժնում պ. Ա. Արասխանեանցի «Արեւ-
ելեան ազգերի հին պատմութիւնը», որ և՛ ձեռնարկ է, և գեղեցիկ ու իր տե-
սակում եղակի աշխատութիւն ընթերցանութեան համար: